

*Krzysztof Tomasz Witczak**

EWANGELICY Z TOMASZOWA MAZOWIECKIEGO W POWSTANIU STYCZNIOWYM

1. Przegląd literatury przedmiotu

Udział ewangelików tomaszowskich w powstaniu styczniowym omówił pogłębienie ks. prof. Woldemar Gastpary (1908–1984), wybitny teolog i rektor Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, w krótkim artykule publicystycznym wydanym z okazji obchodów stułecnej rocznicy wybuchu tragicznego w skutkach zrywu niepodległościowego (Gastpary 1963, s. 25–30). Autor wykorzystał zarówno dostępną literaturę przedmiotu (por. Dekowski 1938), jak i informacje uzyskane podczas pełnienia funkcji wikarego (1932–1939), administratora (1945–1950) i proboszcza (1951–1953) parafii ewangelicko-augsburskiej w Tomaszowie Mazowieckim (por. Kopczyńska-Jaworska, Woźniak 2002, s. 138–139). Wszystkie te informacje bazowały na dość niepewnym źródle, jakim były wspomnienia uzyskane nie tyle od samych uczestników wydarzeń roku 1863–1864, ile raczej od ich potomków lub krewnych¹. Taką metodę zbierania danych wybrał młody etnograf Jan Piotr Dekowski (1907–1988), który zgromadził liczne

* Prof. dr hab. Krzysztof Tomasz Witczak, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Latynistyki i Językoznawstwa, 90-326 Łódź, ul. Pomorska 171/173. e-mail: krzysztof.tomasz.witczak@gmail.com

¹ W opracowaniu ks. prof. Woldemara Gastarego znajdują się niekiedy błędy, które zostały zweryfikowane dzięki badaniom archiwalnym, np. Gastpary (1963, s. 29–30) podaje, że powstaniec styczniowy Adam Weiss (Wajs) był ewangelikiem, wykonującym zawód nauczyciela. Z kolei Barszczewska-Krupa (1980, s. 129) podaje zupełnie inny zawód powstańca („Adam Weiss – chłop z Brzustówki”). Ostatecznie okazało się, że Adam Weiss (1842–1870) był tomaszowskim sukiennikiem, synem sukiennika Ignatza Weissa, kolonisty z Zielonej Góry, i katoliczki Heleny z Parszczyńskich (1798–1871). Adam Weiss (ur. 22 XII 1842 r. w Ujeździe) był ochrzczony 24 grudnia 1842 r. przez ks. Franciszka Chmielowskiego, proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Ujeździe (Witczak 2013a, s. 27–30). Spis poborowych informuje nas, że Adam Wajs wyznawał religię rzymskokatolicką, umiał czytać i pisać wyłącznie po polsku (por. APTM, AmT, sygn. I 698, s. 31–32, 115–116).

opowieści krążące w Tomaszowie o powstaniu styczniowym, głównie w oparciu o materiały rodzinne byłych weteranów 1863 roku (Dekowski 1938), niekiedy wspierając się innymi publikacjami, głównie wspomnieniami samych uczestników. Prawdopodobnie ks. Woldemar Gastpary, pełniący w latach 1932–1939 funkcję wikarego, w pewnym stopniu partycypował w tym opracowaniu, gdyż na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Tomaszowie Mazowieckim spoczywało kilku weteranów powstania styczniowego². W kwietniu 1928 roku na tym właśnie cmentarzu pochowano z wielkimi honorami jednego z ostatnich weteranów, patriotę polskiego i zesłańca syberyjskiego, a następnie długoletniego nauczyciela **Gustawa Glaesmana** (1842–1928)³.

Od czasu ukazania się pracy ks. prof. W. Gastparego baza materiałowa i liczba publikacji wzrosła w znaczący sposób. W pierwszym rzędzie należy wymienić dwa ważne opracowania Aliny Barszczewskiej-Krupy (1971; 1980: 115–132), które także zawierają informacje o udziale tomaszowian w konspiracji i walce zbrojnej w okresie powstania styczniowego. Autorka wykorzystwała m.in. kartotekę powstańców styczniowych z ziemi łódzkiej, opracowaną przez dra Ludwika Waszkiewicza, a przechowywaną podówczas w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Istotne dane, uzupełnione umiejętną weryfikacją wcześniej opublikowanych materiałów⁴, opublikował archiwista Włodzimierz Rudź (1925–2002), który wykorzystał przede wszystkim lokalne

² M.in. Gustaw Glaesmann (1842–1928), Otto Stumpf (1825–1904), Karol Stark (1843–1921). Postać Karola Starka (Sztarka) jest o tyle ciekawa, że urodził się on 27 XI 1843 r. w Tomaszowie Mazowieckim jako nieślubny syn ewangelika Kasimira (Kazimierza) Starka, rzeźnika, i katoliczki Rozalii z Laskowskich. Został uznany przez ojca i ochrzczony 5 XII 1843 r. przez ks. Antoniego Dietricha, proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Tomaszowie Mazowieckim. Rok później ojciec wbrew woli krewnych poślubił matkę Karola i przyjął katolicyzm. Karol Stark zaciągnął się do partii rawskiej płk. „Jana Drewnowskiego” (mjr. Hipolita Jaworskiego). W roku 1865 został „wzięty losem do wojska”. Choć w 1866 r. rodzina Starków wykupiła powstańca z wojska, ów został wkrótce ponownie powołany. W armii carskiej spędził 20 lat. Po powrocie poślubił ewangeliczkę Juliannę Springer. W niepodległej Polsce otrzymał tytuł weterana 1863 r. i awans na podporucznika Wojska Polskiego (Markert 2004, s. 165). Zm. 7 stycznia 1921 r. w Tomaszowie Mazowieckim i został pochowany zgodnie z wolą rodziny na cmentarzu ewangelicko-augsburskim.

³ Nad grobem zmarłego Gustawa Glaesmana inspektor szkolny Lucjan Sikorski powiedział takie słowa: „W czasie swej pracy nauczycielskiej słynął jako zawołany patriota. Nigdy nie publikował swych poglądów patriotycznych, lecz stale je poszerzał i pogłębiał w swych wykładach ustnych, wszczepiając je w ten sposób w młode pokolenia” (Dekowski 1938, s. 35–36).

⁴ Ks. W. Gastpary powtórzył za J. P. Dekowskim relację, opowiadającą o tym, jak to powstanie styczniowe o nazwisku Parchwitz rzucił się do pieca hutniczego (Dekowski 1938, s. 44; Gastpary 1963, s. 29). Włodzimierz Rudź (1985, s. 10) pokazał, że sam fakt samobójstwa jest rzeczywisty, ale nie miał on miejsca w latach 1863–1864, tylko w roku 1831. Co więcej, powodem samobójstwa nie była bynajmniej chęć ucieczki przed carskimi żandarmami, lecz kłopoty finansowe miejscowego fabrykanta Augusta Fryderyka Wilhelma Edwarda **Barchwitza** (1793–1831), dzierżawcy filatury tomaszowskiej, po upadku powstania listopadowego.

źródła archiwalne, przechowywane w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim (Rudź 1985). Archiwista i historyk Ryszard Kotewicz (1937–1997) uzupełnił i zweryfikował dane przejęte od swoich poprzedników (bez uwzględnienia pracy ks. W. Gastparego) i ujął zagadnienie w jednolitą całość (Kotewicz 1991; Góral, Kotewicz 1992, s. 101–118). Sto pięćdziesiąta rocznica wybuchu powstania styczniowego przyniosła znaczną liczbę publikacji okolicznościowych (por. Bogurat 2013; Hubka, Łapiński, Wróbel 2013; Witczak 2013a, s. 21–33; 2013b, 17–37; Wróbel 2013, s. 51–66; Kędzierski 2014, s. 4–5), które pozwalają na nowo spojrzeć na kwestię udziału ewangelików tomaszowskich w zrywie niepodległościowym z lat 1863–1864.

2. Władze municypalne o udziale tomaszowian w powstaniu styczniowym

Archiwista tomaszowski Włodzimierz Rudź dotarł do oficjalnego pisma, które w grudniu 1864 roku wysłał do władz zwierzchnich ówczesny burmistrz miasta Tomaszowa Józef Lenartowski. W piśmie tym informował, iż według jego wiadomości 54 mieszkańców wyruszyło z Tomaszowa Mazowieckiego do oddziałów powstańczych, a do miasta powróciły 32 osoby. Los 22 „buntowników” pozostawał nieznany. Burmistrz dowodził, że z miasta nie mogło wyjść więcej ludzi, albowiem w Tomaszowie Mazowieckim mieszkała przede wszystkim ludność pochodzenia niemieckiego i żydowskiego, której udział w powstaniu był nieznaczący.

Liczba tomaszowian biorących udział w „buncie”, podana przez burmistrza miasta, jest wyraźnie zaniżona, co słusznie uwydatnił W. Rudź, który z oficjalnej dokumentacji urzędowej, którą dysponował magistrat miasta Tomaszowa, wyłowił co najmniej 107 tomaszowian uczestniczących w powstaniu styczniowym (Rudź 1985). Badacz bierze pod uwagę dwa możliwe wyjaśnienia tej niespodziewanej dysproporcji co do liczby uczestników powstania. Po pierwsze, magistrat Tomaszowa Mazowieckiego w grudniu 1864 roku jeszcze „nie dysponował pełnymi informacjami” (Rudź 1985, s. 9). Po drugie, burmistrz Józef Lenartowski, który skrycie sprzyjał powstaniu, „chronił przed represjami” niektóre osoby biorące udział w konspiracji lub walce (Rudź 1985, s. 9). Drugi domysł wydaje się o wiele bardziej uzasadniony (Witczak 2013b, s. 18).

Należy jednak wspomnieć, że burmistrz Józef Lenartowski bardzo umiejętnie uzasadnił niską liczbę „buntowników”. W przededniu powstania styczniowego Tomaszów Mazowiecki był bowiem dość dużym miastem, liczącym na przełomie 1859 i 1860 roku 5371 mieszkańców stałych (APTM, AmT, sygn.

I 111) i prawdopodobnie około 1200 mieszkańców niestałych (wartość szacunkowa). W mieście mieszkało mniej osób niż w Łodzi (liczącej ok. 29500 mieszkańców), w Zgierzu (ok. 12000), w Piotrkowie Trybunalskim (11159), w Zduńskiej Woli (6921) i Łęczycy (5744), ale nieco więcej niż w Brzezinach, Konstantynowie, Rawie i w Sieradzu. Struktura ludnościowa zaludnienia stałego była następująca: 2071 Polaków (tj. 38,6% ogółu), 2038 Żydów (37,9%), 1260 Niemców (23,5%) i 2 Rosjan. Wśród mieszkańców niestałych zdecydowanie przeważali Polacy i Żydzi.

Struktura ludnościowa Tomaszowa w znacznym stopniu była kojarzona z wyznaniem religijnymi. W Tomaszowie Mazowieckim dominowało wyznanie mojżeszowe (2038 osób), na drugim miejscu było wyznanie ewangelickie (1860 osób, w tym 1855 luteranów i 5 kalwinów), na trzecim katolickie (1471 osób). Liczba tomaszowskich prawosławnych (2 osoby) była minimalna.

Porównując podział narodowościowy i wyznaniowy łatwo uchwycić oczywistą współzależność. Ludność deklarująca narodowość żydowską tradycyjnie trwała przy religii mojżeszowej (2038 osób czyli 100% Żydów), rosyjska pozostawała przy religii prawosławnej (2 osoby czyli 100%), Niemcy w przeważającej części byli luteranami. Zasługuje jednak na uwagę fakt, że katolicy (1471 osób, 27,4%), kalwini (5 osób) i w znacznej mierze luteranie (ok. 600 osób) niedługo przed wybuchem Powstania Styczniowego deklarowali w sposób zdecydowany narodowość polską. Spis poborowych sporządzony w 1862 r. wykazał, że większość osób pochodzenia niemieckiego była dwujęzyczna i posługiwała się językiem polskim i niemieckim w mowie i piśmie. Znaczna część młodych ewangelików uważała się za Polaków.

Skoro w Tomaszowie Mazowieckim ewangelicy stanowili nieco więcej niż 1/3 mieszkańców (34,6%), to warto zapytać, czy udział ludności niemieckiej wyznania ewangelickiego w powstaniu styczniowym był faktycznie minimalny. Czy ewangelicy Tomaszowa Mazowieckiego w niewielkim stopniu odpowiedzieli na apel Rządu Narodowego i nie przystąpili do konspiracji i walki zbrojnej, jak to starał się zasugerować władzom zwierzchnim burmistrz miasta Tomaszowa Józef Lenartowski?

3. Udział ludności ewangelickiej w powstaniu styczniowym

W latach 1833–1863 na czele społeczności ewangelickiej Tomaszowa Mazowieckiego stał wyjątkowo światły i bogobojny pastor Jan Jakub Benni (1800–1863). Był on założycielem parafii ewangelickiej w Tomaszowie Mazowieckim i jej pierwszym pastorem (Witczak 2010, s. 10–12). Jego śmierć nastąpiła 23 stycznia 1863 r., czyli dokładnie w dniu wybuchu powstania styczniowego. Po nim opiekę nad społecznością ewangelicką Tomaszowa Mazowieckiego przejął jego

najstarszy syn Herman Emanuel Fryderyk Benni (1834–1900), absolwent teologii na Uniwersytecie w Dorpacie (Tartu), który był pastorem tomaszowskim aż do roku 1870, kiedy niespodziewanie przeniesiono go do Kalisza. Sam Herman nie brał czynnego udziału w powstaniu styczniowym⁵, choć był wybitnym polskim patriotą, założycielem i dyrektorem prywatnej średniej szkoły męskiej 6-klasowej w Warszawie, zamkniętej przez władze rosyjskie z powodu nielegalnego nauczania w języku polskim (Foland-Kugler, Kugler 2002, s. 6–7). Herman Benni pozostał wierny religii ewangelicko-augsburskiej do końca życia, choć w roku 1871 porzucił zawód pastora.

Działalność patriotyczną prowadzili dwaj młodsi bracia Hermana, obaj rodowici tomaszowianie: **Artur Wilhelm Benni** (1839–1867) i **Karol Abraham Henryk Benni** (1843–1916), synowie pastora tomaszowskiego Jana Jakuba Benniego (1800–1863). Średni z trzech braci, z wykształcenia inżynier, otrzymał w Londynie obywatelstwo brytyjskie (matka Maria Ann Benniowa z domu White była obywatelką brytyjską), a podczas studiów poznał rosyjskiego działacza emigracyjnego Aleksandra I. Hercena (1812–1870) i za jego sugestią w roku 1861 przybył do Rosji, gdzie działał jako publicysta i rewolucjonista (Kneifel 1960, s. 3–4), organizując m.in. oddział ochotników rosyjskich i polskich, pragnących wziąć udział w powstaniu styczniowym⁶. Zachowała się fotografia, przedstawiająca Artura Benniego i jego rosyjskiego przyjaciela Nikołaja S. Leskowa (1831–1895), który później napisał zbeletryzowaną biografię przyjaciela (Leskow 1870; Kułakowski 1947, s. 5, 7; McLean 1957, s. 203–224).

⁵ Znakomity pisarz polski i pedagog Adolf Dygasiński (1839–1902), jeden z nauczycieli w warszawskiej szkole Hermana Benniego, opublikował w 1894 roku w Krakowie nowelę pt. *Opis imprezy wojennej Jmć. Pana Alberta Milicerego, konsula, alias burmistrza miasta biskupiego Bodzantyna, contra insolentiam tyranięj krola Szwedzkiego Karla Gostausa* (Dygasiński 1894), w której opisał Hermana Benniego pod imieniem „Benka z Tomaszowa” (Wolert 1935, s. 436). Benek z Tomaszowa, podróżujący w okolicy Bodzentyń w czasie potopu szwedzkiego (1655), wpada w ręce patriotów polskich i zostaje oskarżony o szpiegowstwo. Z opresji ratuje biedaka „najpiękniejsza z Bodzentynek” (czyli przyszła żona Hermana – Olga z Moesów) oraz świetnie ustosunkowany brat „Czardaś” (tj. Karol Benni, zwany przez matkę „Charles”), mający duże poważanie na dworze króla Jana II Kazimierza Wazy.

⁶ W kwietniu 1863 r. Artur Benni udał się z kilkoma towarzyszami rosyjskimi do Wilna, próbując po drodze pozyskać ochotników do walki partyzanckiej. O swych planach pisał w liście do A. Hercena z 26 III (7 IV) 1863 r.: „Z trzy lub cztery dni udaję się wraz z dwoma towarzyszami (lekarzem i oficerem) do Wilna, a stamtąd do najbliższej tzw. »bandy« (szajki) [...] Plan nasz polega głównie na tym, by pozostawić po sobie ślad i dać innym możliwość przyłączenia się do nas [...] by w najbliższym, w miarę możliwości, czasie zebrać dokoła siebie dość znaczną ilość ludzi, mniej lub bardziej zdolnych, którzy rzeczywiście mogliby przyjąć miano drużyny rosyjskiej w szeregach polskiego powstania. Taka drużyna stałaby się w pierwszym rzędzie w obozach Polaków najbardziej przekonującym dowodem słuszności tej tezy, że Rosjanie i rząd rosyjski to dwie rzeczy zupełnie różne”.

Ilustr. 1. Artur Benni i Nikołaj Leskow.

Źródło: Wikimedia Commons.

W tzw. procesie trzydziestu dwóch Artur Benni został oskarżony o działalność antypaństwową, o nielegalne kontakty z rosyjską opozycją emigracyjną, przebywającą w Londynie, a także o zatajenie przed władzami carskimi pobytu wysłannika londyńskiego V. I. Kielsijewa, który przyjechawszy do Rosji z fałszywym (tureckim) paszportem nocował w petersburskim mieszkaniu Benniego. Przed sądem Artur Benni otwarcie głosił rewolucyjne i socjalistyczne poglądy, a potem prosił władze carskie o ponowne przyznanie mu obywatelstwa rosyjskiego, aby mógł znajdować się w takim samym położeniu jak jego aresztowani towarzysze, na co władze carskie nie wyraziły zgody, uznając go za prowokatora i szpiega brytyjskiego. Ostatecznie Artur Benni jako poddany korony brytyjskiej został zmuszony do wyjazdu z Rosji bez możliwości powrotu do ojczystej ziemi (tj. Królestwa Polskiego). Po przymusowym opuszczeniu Rosji Artur Wilhelm Benni walczył po stronie Giuseppe Garibaldi o wyzwolenie Włoch. Zginął w młodym wieku, na skutek rany odniesionej w bitwie pod Mentaną (3 XI 1867), podczas której Garibaldi zycy ulegli armii papieskiej, wspomaganej przez francuski korpus ekspedycyjny wysłany przez cesarza Napoleona III Bonaparte na pomoc Państwu Kościelnemu. Artur Benni został pochowany wieczorem 29 grudnia 1867 roku na Cmentarzu niekatolickim (Cimitero acattolico) w Rzymie (Stanley-Price 2014, s. 140). 28 czerwca 1940 r. prochy Artura Benniego przeniesio-

no uroczyscie na wzgórzu Janikulum (wł. Gianicolo) i umieszczono w mauzoleum (ossarium) żołnierzy Garibaldiego, poległych w walkach o Rzym, a fakt ten upamiętniono na prostokątnej, marmurowej tablicy nagrobkowej (Kwiatkowska 1999, s. 194).

Ilustr. 2. Tablica nagrobkowa Artura Wilhelma Benniego na cmentarzu niekatolickim w Rzymie, informująca o przeniesieniu jego zwłok do mauzoleum garybaldczyków. Na tablicy widnieje niepoprawna data śmierci młodego bojownika.

Źródło: zbiory autora. Fot. Krzysztof Tomasz Witczak.

Najmłodszy z trzech braci, Karol Benni, podówczas student medycyny w Paryżu, był tajnym emisariuszem przywożącym listy z Paryża do Pragi (czeskiej) i Królestwa Polskiego. Posługiwał się pseudonimem „Henryk Wilk” i prawdopodobnie przebywał w obozie gen. Mariana Langiewicza, dyktatora powstania styczniowego, choć nie ma pewności, czy uczestniczył w walce zbrojnej. Zachowała się fotografia emigrantów polskich, uczestników powstania styczniowego, wykonana w Paryżu w 1864 roku (zob. ilustr. 4). Karol Benni pojawia się na niej w otoczeniu powszechnie znanych polskich patriotów. Widzimy zatem, że Karol Benni działał czynnie w konspiracji niepodległościowej, choć później skrętnie (jak każdy nierozpoznany uczestnik powstania styczniowego) ukrywał swoje zaangażowanie przed władzami carskimi. Wiadomo jednak, że po powrocie z Paryża i osiedleniu się w Warszawie (1868) kontynuował działalność patriotyczną. Wraz z drem Stanisławem Kronenbergiem organizował samopomoc dla

rodzin powstańców styczniowych, a potem dla samych zesłańców powracających z Rosji do kraju. Dzięki pomocy Karola Benniego polscy zesłańcy otrzymywali bezpłatną opiekę lekarską, wsparcie finansowe i wydatną pomoc w zdobywaniu stałej pracy. Karol Benni często podróżował po Europie Zachodniej, zwłaszcza do Francji, gdzie kontaktował się z emigracją polską i utrzymywał kontakty medyczne. W r. 1880 Karol Benni odwiedził grób brata Artura Benniego w Rzymie, a następnie w kościele Najświętszego Serca Jezusowego przyjął religię katolicką i poślubił (20 XI 1880 r.) Ludwikę z Szepietowskich, 1o voto Zalewską. Karol Benni zmarł 16 lutego 1916 r. w Warszawie we własnym mieszkaniu przy ul. Tamki 1. Został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (Sze-
nic 1983, s. 357; Waldorff, Czyńska et alii 1984, s. 142).

Ilustr. 3: Grupa emigrantów polskich, uczestników powstania styczniowego (Paryż 1864). Stoją od lewej: (1) Wacław Przybylski (1828–1872), nauczyciel gimnazjalny, konspirator wydający prasę powstańczą za dyktatury Romualda Traugutta, przedstawiciel Rządu Narodowego we Francji; (2) Karol Benni, ps. „Henryk Wilk”, emisariusz i powstaniec styczniowy; (3) Ignacy Wysocki, ps. „Żaczek”; (4) Edward Siwiński (1831–1897), ps. „Jan Sceptyk”, nauczyciel, dziennikarz, członek Rządu Narodowego, szef Wydziału Prasy; (5) Józef Kajetan Janowski (1834–1914), architekt, członek Rządu Narodowego, prezes Towarzystwa Weteranów we Lwowie; (6) Antoni Skotnicki; (7) Jan Karłowicz, ps. „Biały Janek”. Siedzą od lewej: (8) Anna Henryka Pustowójtówna, od 1873 Loewenhardt (1838–1881), ps. „Michał Smok”, „Michałek”, adiutantka płk. Dionizego Czachowskiego i gen. Mariana Langiewicza, dyktatora powstania styczniowego; (9) Paulina Janowska, żona Józefa Kajetana Janowskiego; (10) Wanda Filomena z Szalackich Siwińska (1833–1913), nauczycielka, patriotka, żona Edwarda Siwińskiego; (11) Olimpia Bielajewówna.

Źródło: Bruchnalska (1934, s. 234).

W powstaniu styczniowym walczyli z bronią w rękę liczni ewangelicy urodzeni w Tomaszowie Mazowieckim. Wymieńmy ich w kolejności alfabetycznej: **Bruno Gustaw Böhm** (ur. 8 I 1844 r.), tkacz; **Adolf Henryk Felsch** (ur. 24 XII 1837 r.), buchalter, syn fabrykanta sukna; **Karol Fryderyk Wilhelm Henkel** (ur. 4 X 1841 r.), student Uniwersytetu w Dorpacie, syn właściciela apretury; **Wilhelm Aleksander Hertel** (ur. 19 III 1843 r.), stolarz; **Karol Emil Koritzki** (ur. 18 VI 1836 r.), syn sukiennika; **Florian Lessman** (ur. 20 VI 1843 r.), cukiernik⁷; **Edward Reinhold Lindner** (ur. 23 IX 1845 r.), tkacz; **Gustaw Adolf Moebus** (ur. 5 I 1842 r.), syn czeladnika sukienniczego; **Ludwik Müller** (ur. 1841), czeladnik sukienniczy (Waliś 2013, s. 176); **Friedrich Ludwik Robert Pusch** (ur. 1 IV 1834 r.), sukiennik; **Konstantyn Teodor Sarré** (ur. 18 IX 1840 r.), urzędnik górniczy, i jego młodszy brat **Karol Henryk August Sarré** (ur. 12 VIII 1843 r.), podówczas student Szkoły Głównej Warszawskiej; **Leopold Silla** (ur. 1 VII 1839 r.), kominiarz; **Jan Fryderyk Otto Stumpf** (ur. 5 I 1825 r.), farbiarz, syn fabrykanta (Rudź 1985, s. 13, 15, 17; Kotewicz 1994, s. 28–29)⁸; **Reinhold Weigt** (ur. w 1839), sukiennik.

Z Tomaszowa Mazowieckiego wyszli do powstania ewangelicy, który urodzili się w najbliższej okolicy: **August Juliusz Bengsch** (ur. 1842 w Nowym Ostrowiu, obec. dzielnicy Tomaszowa Maz.), sukiennik; **Gustaw Louis Dähmel** (ur. 13 I 1843 r. w Starzycach, obec. dzielnicy Tomaszowa Maz.), ślusarz⁹; **August Kernchen vel Żarnowski** (ur. 3 II 1840 w Brenicy k. Lubochni), kominiarz; **Jan Richter** (ur. 24 XI 1822 r. w Ujeździe), rymarz. Mieszkańcami Tomaszowa Mazowieckiego w przededniu powstania styczniowego byli także: **Antoni Reinhold Böhm** (ur. 27 XI 1836 r. w Rawie Mazowieckiej), zegarmistrz, starszy brat wspomnianego wcześniej tomaszowianina Brunona Gustawa; **Józef Schmidt** (ur. 15 III 1841 r. w Bełchatowie); **Gottlieb vel Bogumił Schultz** (ur. 24 III 1845 r. w Stanisławowie, pow. rawski), tracz¹⁰; **Wilhelm Henryk Szulc** (ur. 20

⁷ F. Lessman walczył w oddziale rawskim. W maju lub czerwcu 1863 r. został wzięty do niewoli po rozbiciu oddziału powstańczego. Przyznał się do czynnego uczestnictwa w powstaniu, do którego przystąpił jako obywatel niepełnoletni niezagrożony branką (w chwili wybuchu powstania nie miał ukończonych 20 lat). Rozkazem Naczelnika Wojennego Okręgu Warszawskiego (z 11/23 VI 1863 r.) Lessman został odesłany do armii rosyjskiej „na rachunek przyszłego poboru”. 17/29 VI 1863 r. L. został żołnierzem armii rosyjskiej stacjonującej w Warszawie. W przygotowanym przez Magistrat miasta Tomaszowa „Wykazie osób z miasta Tomaszowa udział w powstaniu mających” (APT, AmT, sygn. I 630, s. 264) Lessman został wyliczony wśród osób uczestniczących w powstaniu, które są „niewiadome z pobytu” (w 1865 r.).

⁸ Warto odnotować, że Gastpary (1963, s. 30) powstańcowi styczniowemu przydziela błędne imię: August Stumpf.

⁹ Według Włodzimierza Rudzia, G. L. Dähmel (Demel) trafił do rot aresztanckich stacjonujących gdzieś na wschodzie Imperium Rosyjskiego. Na dalekiej Syberii spędził wiele lat (Rudź 1985, s. 9, 15).

¹⁰ Po upadku powstania styczniowego Bogumił Schultz ukrywał się nielegalnie na terenie Prus, skąd został w 1867 r. wydalony do Rosji jako włóczęga znający język rosyjski. Został przeka-

X 1835 r. w Rawie Mazowieckiej), czeladnik sukienniczy¹¹; **Mateusz Fliegel** (ur. 21 X 1840 r. w Lublinie), student medycyny II kursu w Cesarsko-Królewskiej Warszawskiej Medyko-Chirurgicznej Akademii w Warszawie, syn Samuela Leopolda Fliegela (1812–1894), długoletniego lekarza miejskiego w Tomaszowie Mazowieckim¹²; **Daniel Mikołaj Kurtzweg** (ur. 26 II 1834 roku w Kleszczowie k. Sieradza), podoficer straży policyjnej¹³, syn karczmarki w osadzie Bocianie

zany stronie rosyjskiej jako „zbieg” z Królestwa Polskiego. Szulc podczas przesłuchania ukrywał miejsce swego urodzenia i zamieszkania, a tym samym (według policji carskiej) był człowiekiem „dającym pozór przestępnika”. Miał na lewej stronie piersi krwawą pręgę, a na lewym biodrze szramę „jakby od oparzenia” (APT, AmT, sygn. I 263, s. 139–140). Jego dalsze losy nie są znane.

¹¹ W przededniu powstania W. H. Szulc praktykował w Kaliszu jako czeladnik sukienniczy i stamtąd wyszedł do powstania. Nie wiadomo, gdzie i w jakim oddziale walczył. Z dokumentacji sądowej wynika, że Szulc został aresztowany i skazany za rozliczne przewinienia na rotę aresztanckie. 16/28 VI 1863 r. decyzją warszawskiego oberpolicmajstra zaakceptował namiestnik Królestwa Polskiego. 23 VI / 5 VII 1863 r. w Warszawie Szulc został wcielony do armii carskiej na poczet przyszłego poboru. Prawdopodobnie po trzech latach został zwolniony z rot aresztanckich. Po zwolnieniu z wojska został oddany pod dozór policyjny miasta Tomaszowa Mazowieckiego. Jednak w r. 1867 władze miasta Tomaszowa oświadczyły, że Szulc jest „niewiadomy z pobytu”. Zdaniem władz, Szulc nie był już stałym mieszkańcem Tomaszowa, gdyż w roku 1864 cała rodzina Szulców przeniosła się z Tomaszowa do Rawy Mazowieckiej.

¹² M. Fliegel należał do organizacji cywilnej Tomaszowa Mazowieckiego, potem pełnił funkcję kuriera Rządu Narodowego pomiędzy Warszawą i Krakowem, a następnie został sekretarzem Władysława Majewskiego, pełnomocnego Komisarza Rządu Narodowego w Krakowie i Galicji Zachodniej (od IX 1863 do II 1864 r.). Fliegel był krytykowany przez frakcję „czerwonych” za pasywność i utrudnianie działalności patriotom z Krakowa (zob. Kieniewicz, Miller 1980, s. 109–111). Po upadku powstania Fliegel wyjechał do Francji i w Paryżu podjął przerwane studia medyczne. W grudniu 1865 był poszukiwany listem gończym przez policję carską, jednak bezskutecznie. Nie stawiał się na komisję spisową (poborową) w roku 1865 i 1866, a władze carskie zdołały ostatecznie ustalić, że „samowolnie i bez pozwolenia” wyjechał do Paryża. W roku 1867 Fliegel uzyskał prawo wykonywania zawodu we Francji. Specjalizował się w chirurgii. W 1870 r. podczas wojny francusko-pruskiej był pomocnikiem chirurga w ambulansach armii francuskiej pod Sedanem, a w latach 1870–1871 w ambulansach armii północnej (l'armée de Nord). 30 czerwca 1876 r. na słynnym Uniwersytecie Medycznym w Montpellier Mateusz Fliegel uzyskał dyplom dra medycyny i chirurgii na podstawie dysertacji pt. *De la pneumonie traumatique* [O urazowym zapaleniu płuc].

¹³ W 1854 r. po osiągnięciu wieku poborowego (20 lat) D. M. Kurtzweg (Kurcew) został „wzięty do wojska”. Od 1856 r. Kurtzweg służył w straży policyjnej w Warszawie. W przededniu powstania osiągnął stopień podoficera. Po wybuchu powstania styczniowego Kurtzweg zdezerterował ze służby policyjnej i na ochotnika zaciągnął się do oddziału gen. Mariana Langiewicza. Pod jego dowództwem przeszedł całą kampanię partyzancką. Latem 1863 r. próbował przez lasy nadpilickie przedostać się do Tomaszowa Mazowieckiego. Został jednak pojmany na polach wsi Białobrzegi (ob. dzielnica Tomaszowa Maz.) przez oddział kozaków stacjonujących w mieście (Dekowski 1938, s. 42; Pązik, Wróbel 2005, s. 20). Jako dezterter z warszawskiej straży policyjnej Kurtzweg został wyrokiem Naczelnika Wojennego Okręgu Rawskiego skazany na śmierć przez powieszenie. Audytoriat Polowy uchylił karę śmierci i skazał Kurtzwega na utratę wszelkich praw stanu i na 15 lat ciężkich robót w kopalniach. 12/24 stycznia 1866 r. przybył pieszo w okowach do Irkucka i wziął udział w powstaniu zabajkalskim. 23 I/4 II 1867 r. Kurtzweg został wysłany pieszo w kajdanach do gorzelnii Aleksandrowskiej, gdzie pracował przez 5 lat. 16/28 X 1872 r. Kurtzweg

koło Tomaszowa Mazowieckiego (Gastpary 1963, s. 29; Strzyżewska 2001, s. 39; Witczak 2013a, s. 23–27; 2013b, s. 22, 24–25); **Krystian Walery Pürschel** vel **Pirszel** (ur. 10 IX 1844 r. w Warszawie), sukiennik¹⁴; **Gustaw Erdman Pollak** (ur. 16 VIII 1835 r. w Białymstoku), czeladnik sukienniczy¹⁵; **Wilhelm Sauer- man** (ur. 19 II 1843 r. w Łodzi), sukiennik¹⁶; **Karol Fryderyk Albert Serini** (ur. 25 VI 1831 r. w Gdańsku), tkacz¹⁷. W organizacji cywilnej miasta Tomaszowa działał **August Pisarski** (ur. 6 VIII 1842 r. w Kleszczowie), nauczyciel ewangelic- kiej szkoły elementarnej. W Tomaszowie Mazowieckim osiedlił się po powrocie z długoletniego zesłania inny powstaniec-ewangelik, żandarm narodowy **Gustaw Glaesmann** (ur. 23 IV 1842 r. w Babicach Łódzkich), syn nauczyciela¹⁸.

został przeniesiony do irkuckiej warzelni soli. 21 V/2 VI 1873 r. po 7 latach ciężkich róbót Kurtzweg został uwolniony i skazany na osiedlenie w gm. urikowskiej okr. irkuckiego. Po uwolnieniu zajmował się rzemiosłem stolarskim. 14 XI 1877 r. na polecenie Irkuckiego Gubernialnego Zarządu Daniel Kurtzweg został przeniesiony z gminy urikowskiej do wsi Ołonskoje okr. bałagańskiego gub. irkuckiej. Jego dalsze losy są nieznane (Witczak 2013a, s. 23–27).

¹⁴ K. W. Pürschel (Pirszel) walczył w oddziale rawskim (Rudź 1985, s. 17; Witczak 2013b, s. 20, 26). Na mocy reskryptu z 2 stycznia 1866 r. Pürschel został wzięty do wojska rosyjskiego „na rachunek przyszłego poboru”. Jego dalsze losy są nieznane.

¹⁵ G. E. Pollak zaciągnął się w nieznanych okolicznościach do oddziału Józefa Oxińskiego (1840–1908), powstającego w lasach opodal wsi Miedźno (w pobliżu Sieradza) w styczniu i lutym 1863 r. Pod dowództwem Oxińskiego działał na obszarze województwa kaliskiego. Walczył w potyczkach pod Opatówkiem (25 II 1863 r.), Kuźnicami Grabowskimi (26 II), Jaworem i Brodnią (3 III), Kuźnicą (4 IV), Praszka (11 IV) i Rychlociami (8 V). 23 maja 1864 r. Pollak powrócił do Tomaszowa Mazowieckiego i przyznał się do pobytu w „bandzie” Oxińskiego. Został oddany pod kilkuletni dozór policyjny (Rudź 1985, s. 17).

¹⁶ W. Sauerman wychował się w Tomaszowie Mazowieckim, gdzie otrzymał elementarne wykształcenie w miejscowej szkole ewangelickiej (potrafił czytać i pisać po polsku i niemiecku). W Tomaszowie praktykował jako czeladnik w zawodzie sukiennika. Uczestniczył w powstaniu styczniowym. Został osądzony i skazany na katorgę „za przestępstwa polityczne” (Rudź 1985, s. 9, 17; Witczak 2013b, s. 20, 25).

¹⁷ K. F. A. Serini (1831–1904) został oddany w 1861 r. pod dozór policyjny za śpiewanie pieśni rewolucyjnych. Mimo tego faktu działał w konspiracji i uczestniczył w powstaniu styczniowym. Był podejrzewany o przynależność do żandarmów wieszających. Za bezprawne opuszczenie miejsca zamieszkania i domniemany udział w „buncie” Serini został skazany wyrokiem Audytoriatu Polowego na zesłanie. 8/20 XII 1863 r. S. został wysłany na Sybir w 12. partii. Trafił ostatecznie do guberni archangielskiej. 2/14 II 1865 r. otrzymał zgodę na powrót do Królestwa Polskiego. Powrócił do Tomaszowa w 1866 r., ale przez dłuższy czas pozostawał pod stałym nadzorem policji carskiej. Był ojcem Karola Artura Seriniego (1875–1931), pastora ewangelickiego, działacza społecznego, nauczyciela akademickiego.

¹⁸ G. Glaesmann (Gläsmann) ukończył gimnazjum gubernialne w Płocku w 1860 r. i podjął obowiązki nauczyciela w szkole elementarnej. Po wybuchu powstania styczniowego zaciągnął się do żandarmerii powstańczej pod dowództwem Ptaszyńskiego. 14/26 XI 1863 r. G. został aresztowany we wsi Liszyno (pow. płocki) podczas odwiedzin u Ptaszyńskiego. Był więziony w Cytadeli Warszawskiej, gdzie przesiedział kilka tygodni. 28 II/12 III 1864 r. został wysłany do decyzji MSW do Pskowa w 23. partii. Wyrokiem sądu w Włodzimierzu Glaesmann został pozbawiony dożywotnio praw stanu i skazany na 3 lata rot aresztańskich w guberni woroneskiej za udział w powstaniu.

Na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Tomaszowie Mazowieckim znajduje się nieco zapomniany, choć ostatnio odnowiony nagrobek **Gustawa Glaesmanna** (1842–1928), ewangelika, powstańca styczniowego, polskiego patrioty. Wraz z nim w mogile spoczywa żona Karolina z Gretzingerów Glaesmann (1874–1919) oraz syn Leopold Glaesmann (1902–1920), plutonowy Wojska Polskiego, poległy zapewne podczas wojny polsko-sowieckiej.

Warto dodać, że w kwaterze powstańców 1863 r. na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach umieszczono tablicę następującej treści:

„Ś † P / GUSTAW / GLAESMANN / NAUCZYCIEL / ŻYŁ LAT 86 / ZMARŁ 26•IV•1928 / TOMASZÓW / MAZOWIECKI”.

Ilustr. 4. Tablica upamiętniająca Gustawa Glaesmanna (1842–1928) z Tomaszowa Mazowieckiego, umieszczona w kwaterze powstańców 1863 r. na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach.

Fot. Krzysztof Tomasz Witczak.

Sympatykiem powstania styczniowego był **Heinrich Haentschke** (ur. 27 I 1826 r. w Antolinie koło Ujazdu), sukiennik, fabrykant tomaszowski, posiadacz przędzalni wodnej, który uchronił wielu powstańców (m.in. Ignacego Furgalskiego) od zesłania. Inny fabrykant tomaszowski **Friedrich Stumpf** (1791–1868), ojciec wspomnianego wyżej powstańca **Otona Stumpfa** (1825–1906), wykupił od poboru innego powstańca Adolfa Emanuela Ulbricha (Ulbrycha),

Po zwolnieniu z wojska został osiedlony na Syberii. W 1889 r. po 25 latach zesłania otrzymał „amnestię” i powrócił do kraju. W Polsce niepodległej otrzymał tytuł weterana (Maliszewski 1930, 17; Dekowski 1938, s. 35–36; Gastpary 1963, s. 29–30).

syna ogrodnika, i to bynajmniej nie ewangelika, lecz katolika. Zwolennikiem idei niepodległości Polski był ewangelik **Adolf Henryk Lange** (1809–1870), aptekarz i ławnik tomaszowski¹⁹.

W odrodzonej Polsce otoczono żyjących powstańców styczniowych, a także wdowy po nich, opieką państwową. Każdy pozytywnie zweryfikowany powstaniec otrzymał tytuł weterana 1863 r., stopień oficerski (podporucznika lub wyższy) i emeryturę wojskową. W gronie weteranów 1863 roku znaleźli się także rodowici tomaszowianie, w tym także polski patriota wywodzący się z nielicznego grona ewangelików reformowanych (kalwinów).

Karol Henryk August Sarré (1843–1927) był reprezentantem rodziny hugenockiej, osiadłej najpierw w Niemczech, potem w Polsce. Urodził się 12 sierpnia 1843 r. w Tomaszowie Mazowieckim jako syn ewangelika (reformowanego) Jakuba Sarré (1777–1856), inżyniera, budowniczego, architekta, inspektora i naczelnika górnictwa, oficera napoleońskiego, uczestnika powstania listopadowego, i katoliczki Marii Leokadii Antoniny z Foltańskich. Wyruszył do walki jako student Szkoły Głównej Warszawskiej. Walczył w oddziale rawskim pod dowództwem majora, potem płk. Hipolita Jaworskiego (1812–1877), który podczas powstania przyjął ps. „Jana Drewnowskiego”. Chrzest bojowy odbył w bitwie pod Ułowem (16 V 1863 r.). Podczas odwrotu partii Drewnowskiego ochraniał wozy z rannymi powstańcami. Na ochotnika zgłosił się do oddziału mającego powstrzymać pościg złożony z oddziałów kozackich. Podczas szarży kozackiej został ciężko zraniony piką. Ranny trafił do niewoli rosyjskiej. Został uwięziony w Cytadeli Warszawskiej. Jako „buntownik” niepełnoletni (nie mający jeszcze 20 lat) uniknął kary śmierci, pomimo że został ujęty z bronią w rękę. Decyzją Namiestnika Wojennego Okręgu Warszawskiego z 17/29 VI 1863 r. został karnie wcielony do wojska rosyjskiego. 27 VI/9 VII 1863 r. w Warszawie Karol Sarré rozpoczął służbę wojskową w rotach aresztanckich (służba bez wysługi lat), a niebawem został wraz z całą jednostką karną przeniesiony w okolice Irkucka. Jako osoba wykształcona, znająca języki obce, matematykę i geometrię, Sarré uczył prywatnie dzieci oficerskie. Na skutek amnestii Karol Sarré został zwolniony ze służby wojskowej i skazany na osiedlenie w guberni irkuckiej. Mieszkając na Syberii utrzymywał się z projektowania, budowania i sprzedaży pułapek na zwie-

¹⁹ Warto odnotować, że Adolf Henryk Lange z trzech małżeństw z katoliczkami doczekał się dwóch synów, **Aleksandra Stanisława Langego** (ur. 15 VII 1836 r. w Tomaszowie Mazowieckim), aptekarza, oraz **Izydora Stanisława Langego** (ur. tamże 10 V 1846 r.), podówczas gimnazjalistę, później także aptekarza. Obaj synowie zostali ochrzczeni w kościele katolickim przez ks. Antoniego Dietricha, proboszcza parafii św. Antoniego, i wychowani jako katolicy. Obaj uczestniczyli czynnie w powstaniu. Starszy z braci był organizatorem grupy 66 tomaszowskich powstańców, którzy w maju 1863 roku wyruszyli do walki. Młodszy brat służył w kawalerii rawskiej pod dowództwem kpt. Władysława Grabowskiego. Nosił szlachetne znamię na twarzy, co skrzętnie odnotowała policja carska: „Na lewym policzku pod okiem i [na] nosie szrama od cięcia pałaszem” (por. APTM, AmT, sygn. I 180, s. 811–812; sygn. I 630, s. 250).

rzęta futerkowe. Działał czynnie w środowisku Polonii zesłanej na Syberię (Dekowski 1938, s. 51; Gastpary 1963, s. 29–30). Do ojczyzny powrócił ok. 1875 r. Pracował początkowo jako prywatny oficjalista (zarządca w majątku ziemskim). Potem został urzędnikiem Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Zmarł we własnym dworku w majątku Szewo Wielkie, który zakupił w 1905 roku. Uczestniczył w licznych uroczystościach patriotycznych i państwowych. Polska kronika filmowa zarejestrowała Henryka Sarré w mundurze weterana 1863 roku podczas powitania oficjalnego przedstawiciela Francji w Polsce.

Ilustr. 5. Karol Henryk August Sarré (1843–1927) w mundurze weterana z 1863 roku; fotografia wykonana w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1927).

Źródło: Zbiory rodzinne. Kopia fotografii w zbiorach autora.

Lista tomaszowian wyznania ewangelickiego uczestniczących w konspiracji i w walce zbrojnej, a także składających i zbierających podatki na rzecz Rządu Narodowego, jest zapewne niekompletna, gdyż opiera się wyłącznie na źródłach oficjalnych, najczęściej rosyjskich dokumentach represyjnych. Liczni działacze niepodległościowi, uczestnicy konspiracji i walki zbrojnej, starali się po upadku powstania styczniowego uniknąć prześladowania ze strony władz zaborczych i dlatego celowo zacierali przez lata ślady swej patriotycznej działalności. Większość z nich nie doczekała się niepodległej Polski, kiedy można było już oficjalnie przyznać się do konspiracji i czynu zbrojnego.

4. Podsumowanie

W artykule wyliczono 32 konspiratorów i powstańców styczniowych wyznania ewangelickiego, którzy urodzili się, wychowali lub mieszkali w Tomaszowie Mazowieckim, a także jednego powstańca-ewangelika, który osiedlił się w tym mieście w okresie późniejszym (po powrocie z zesłania). Wspomniano nadto trzech tomaszowskich ewangelików sprzyjających powstaniu i ochraniających na różne sposoby uczestników zrywu niepodległościowego. Ewangelicy tomaszowscy byli zaangażowani w różny sposób w działalność patriotyczną. Czy ich ogólna liczba była znacząca? Sądzę, że tak.

W roku 1985 Włodzimierz Rudź ustalił liczbę 107 powstańców tomaszowskich, wymienionych w oficjalnych źródłach. Ewangelicy tomaszowscy stanowili zatem ok. 30% (32 spośród 107) dających się ustalić uczestników powstania styczniowego, podczas gdy udział procentowy ewangelików wśród stałych mieszkańców Tomaszowa Mazowieckiego w latach 1859–1860 wynosił 34,6% (lub ok. 28%, jeśli uwzględnimy ludność niestałą, najczęściej polskiego lub żydowskiego pochodzenia). Dochodzimy w ten sposób do konkluzji finalnej, że odzew młodych ewangelików Tomaszowa Mazowieckiego, reprezentujących pierwsze pokolenie potomków kolonistów niemieckich na ziemi polskiej, na patriotyczne odezwy wzywające do walki o wolność Polski wcale nie był nieznaczący. Należałoby raczej powiedzieć, że udział tomaszowskich ewangelików w tragicznych wydarzeniach z lat 1863–1864 był w pełni adekwatny do struktury ludnościowej miasta Tomaszowa Mazowieckiego w przededniu powstania styczniowego.

BIBLIOGRAFIA

- Barszczewska A. (1971), *Nurty walki. Udział Łodzi i okręgu łódzkiego w ruchach narodowowyzwoleńczych 1795–1864*, Łódź.
- Barszczewska-Krupa A. (1980), *Spółczesność Tomaszowa Mazowieckiego w walce o niepodległość i wyzwolenie społeczne w XIX w.* W: B. Wachowska (red.), *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, Warszawa – Łódź, s. 115–132.
- Bogurat W. red. (2013), *Za wolność, równość, braterstwo. 150 rocznica wybuchu powstania styczniowego*, Tomaszów Mazowiecki.
- Bruchnalska M. (1934), *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe.
- Dekowski J. P. (1938), *Powstanie Styczniowe 1863–1864 w Tomaszowie Mazowieckim i sąsiednich powiatach*, Tomaszów Mazowiecki.
- Dygasiński A. (1894), *Opis imprezy wojennej Jmć. Pana Alberta Milicerego, konsula, alias burmistrza miasta biskupiego Bodzantyna, contra insolentiam tyranii krola Szwedzkiego Karla Gostausa*, Kraków 1894.
- Foland-Kugler M., Kugler J. (2002), *Herman Benni – wspomnienie (13.02.1834 – 15.05.1900)*. W: *Jednota*, 46(12), 2002, s. 6–7.
- Gastpary W. (1963), *W setną rocznicę powstania styczniowego*. W: *Zwiastun*, 3(2), s. 25–30.

- Góral J., Kotewicz R. (1992), *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Mazowiecki.
- Hubka M., Łapiński K., Wróbel A. (2013), *Powstanie styczniowe w źródłach archiwalnych. Dokumenty z zasobu Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim i Oddziału w Tomaszowie Mazowieckim*, Piotrków Trybunalski – Tomaszów Mazowiecki.
- Kędziński A. (2014), *150 lat temu w Tomaszowie Mazowieckim. Echa Powstania Styczniowego*. W: *Biuletyn Informacyjny Muzeum w Tomaszowie Maz. im. Antoniego hr. Ostrowskiego*, nr 1(69), s. 4–5.
- Kieniewicz S., Miller I. (1980), *Galicja w powstaniu styczniowym*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kneifel E. (1960), *Tomaszower Pastorensohn – ein Revolutionär! (Arthur Benni 1840–1867)*. In: *Weg und Ziel. Mitteilungsblatt des Hilfskomitees der evang.-luth. Deutschen aus Polen*, 3, S. 3–4 (non vidi).
- Kopczyńska-Jaworska B., Woźniak K. (2002), *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź.
- Kotewicz R. (1991), *Tomaszowianie w powstaniu styczniowym*. W: J. Kukulski, R. Kotewicz, R. Szwed (red.), *Z dziejów powstania styczniowego w Piotrkowskiem*, Piotrków Trybunalski 1991, s. 43–59.
- Kotewicz R. (1994), *Stumpf Otto (1825–1906)*. W: R. Kotewicz, J. Wojniłowicz (red.), *Tomaszowski słownik biograficzny*, zes. 1, Tomaszów Mazowiecki, s. 28–29.
- Kułakowski S. (1947), *Wielkorusini, Matorusini, Polacy w utworach Mikołaja Leskowa (1831–1895)*. W: *Sprawozdanie z Czynności i Posiedzeń ŁTN*, 2(1), s. 1–7.
- Kwiatkowska M. I. (1999), *Groby polskie na cmentarzach Rzymu*, Warszawa.
- Leskow N. S. (1870), *Zagadocznij czelowiek*, Sankt Petersburg.
- Maliszewski J. (1930), *Sybiracy zesłani i internowani za udział w Powstaniu Styczniowym*, Warszawa.
- Markert A. E. (2004), *Gloria victis. Tradycje Powstania Styczniowego w Drugiej Rzeczypospolitej*, Pruszków.
- McLean H. (1957), *Leskov and his Enigmatic Man*. W: *Harvard Slavic Studies*, 4, s. 203–224.
- Pązik J., Wróbel A. (2005), *Białobrzegi 1405–1977*, Tomaszów Mazowiecki.
- Rudź W. (1985), *Echa wydarzeń styczniowych w zbiorach Archiwum Państwowego w Tomaszowie Maz. 1863–1983*, Tomaszów Mazowiecki.
- Seweryn T. (1927), *Historia powstania i rozwoju m. Tomaszowa Mazowieckiego (1789–1900)*. W: *Echo Mazowieckie*, 2(33), s. 7–32.
- Stanley-Price N. (2014), *The Non-Catholic Cemetery in Rome. Its history, its people and its survival for 300 years*, Rome.
- Strzyżewska Z. (2001), *Zesłańcy Powstania Styczniowego z Królestwa Polskiego. Wykaz nazwisk z akt w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa.
- Szenic S. (1983), *Cmentarz Powązkowski: zmarli i ich rodziny*, t. 3, Warszawa.
- Waldorff J., Czyńska Z. et alii (1984), *Cmentarz Powązkowski w Warszawie*, Warszawa.
- Waliś G. (2013), *Materiały źródłowe do dziejów powstania styczniowego w zasobie Archiwum Państwowego w Kaliszu*, Kalisz.
- Witczak K. T. (2010), *Benni Jan Jakub*. W: M. Hubka, K. T. Witczak, J. Wojniłowicz, A. Wróbel (red.), *Tomaszowski Słownik Biograficzny*, zes. 6, Tomaszów Mazowiecki 2010, s. 10–12.
- Witczak K. T. (2013a), *Trzej powstańcy styczniowi, pochodzący rzekomo z Brzustówki. Próba weryfikacji na podstawie dokumentacji archiwalnej*. W: *Rocznik Łódzki*, 60, s. 21–33.
- Witczak K. T. (2013b), *Udział tomaszowian w powstaniu styczniowym*. W: W. Bogurat (red.), *Za wolność, równość, braterstwo. 150 rocznica wybuchu powstania styczniowego*, Tomaszów Mazowiecki, s. 17–37.

- Wolert W. (1935), *Benni Fryderyk Emanuel Hermann*. W: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, z. 5, Kraków, s. 436.
- Wróbel A. (2013), *Powstanie styczniowe w powiecie rawskim i w Tomaszowie Mazowieckim*. W: W. Bogurat (red.), *Za wolność, równość, braterstwo. 150 rocznica wybuchu powstania styczniowego*, Tomaszów Mazowiecki, s. 51–66.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- APTМ, AmT – Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, Akta miasta Tomaszowa:
- sygn. I 111: Opis statystyczny miasta Tomaszowa Mazowieckiego.
 - sygn. I 180: Akta Burmistrza miasta Tomaszowa tyczących się dozoru policyjnego.
 - sygn. I 263: Akta zbiegów i włóczęgów.
 - sygn. I 630: Akta korespondencji stanu wojennego.
 - sygn. I 698: Wykaz imienny spisowych Chrześcian wieku od lat 20 do 24 włącznie liczący przez Burmistrza miasta Tomaszowa w dniu 15/17 miesiąca Lutego roku 1865 podany.

Krzysztof Tomasz Witczak

THE PROTESTANTS OF TOMASZÓW MAZOWIECKI IN THE JANUARY UPRISING

(Summary)

The paper describes the participation of Tomaszów Mazowiecki's Protestant population (of German origin) in the January Uprising (1863–1864). Special emphasis is placed upon four particularly spectacular biographies. Arthur William Benni (1839–1867) was a social revolutionary fighting for democracy in Russia and for the freedom of Poland and Italy. Dr. Karol Henryk Abraham Benni (1843–1916), known under the pseudonym 'Henryk Wilk', was a secret emissary and an insurgent in 1863–1864; he later became a distinguished physician, as well as a social worker and economic activist. Two protestants of German origin who fought in the January Uprising lived to their old age in the restored Republic of Poland. Karol Henryk August Sarré (1843–1927), a young January insurgent, served in the punitive detachment of the Tsarist Army, and was finally deported to Irkutsk (Siberia) for twelve years. Gustaw Glaesmann (1844–1928), a member of the national gendarmerie in 1863–1864, was deported to Siberia for 25 years. After his return from Siberia (1889) he worked as a teacher, and finally was buried in Tomaszów Mazowiecki.

Keywords: German population, January Uprising, protestantism, Tomaszów Mazowiecki.